

MINDENKINEK SZERETNI KELL VALAKIT*

Gárdonyi művészete a háború előtti években

A század első évtizedének vége felé Gárdonyi műveiben bizonyos klasszicizálódásnak lehetünk tanúi. Művészete látszólag nem sok újat hoz, témaköre alig bővül, kifejező eszközei alig változnak. Kiküzdött világnézete azonban ekkorra lehiggad, kikristályosodik, a nyugtalanságot, fojtott feszültséget, szertelenséget bölcs szemlélődés, biztos művészi látás váltja fel. Ez a letisztulás összefügg magánélete rendezésével. 1908-ban hivatalosan is elválik feleségétől — már több mint másfél évtizede különváltan éltek. Nem tudjuk ennyi idő után miért szánta rá magát a válóper megindítására, bizonyára része van benne Tóth Ilonkával, a mellette mindvégig kitartó Milával való megismerkedésének is. Okos Miklós 1963-ban, az egri Népújság hasábjain közzétett Gárdonyi életregényében (*Író a Királyszeiken*) sokoldalúan tárgyalja e különös szerelmet. Mila, *Az a Hatalmas Harmadik* Mariskájának élő modellje, ekkor már férjnél van: Mátékovits József jó módú szőlőbirtokos, közgyám felesége. A kapcsolat közte és Gárdonyi között több mint szerelem, olyan meghitt lelki harmónia is, amelyet Gárdonyi műveiben megálmodott. Mila családi élete nyugalalmát áldozta fel ezért a különös szerelemért, gúnyolódásnak, megvetésnek tette ki magát, később az író halála után nélkülöznie is kellett.

Gárdonyit nagy tervek foglalkoztatják ez idő tájt. 1909-ben újabb nagyszabású történelmi regény írására készül: a kalandozások korát akarja életre kelteni. Elutazik Augsburgba, hogy meglássa a helyet, ahol a kalandozó magyarok az első komoly vereséget szenvedtek. „Megnéztem a csatateret a toronyból és a vizet a városon kívül” — jegyzi fel naplójában. A regény azonban csak terv maradt, mindössze néhány oldal készül el belőle. Gárdonyi József szerint azért, mert: „Augsburgból visszatérte után állandó fejfájások gyötörték. Élénk képzelőtehetsége elhitette vele, hogy agydaganata van.” Két évig kinlódott, s csak akkor szüntek meg fejfájásai, amikor orvos barátja Grósz Emil szemüveget rendel számára.

Elismerésben ekkor már nem szűkölködik. 1910-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába választja. 1911-ben barátai és tisztelői meg akarják ünnepelni 30 éves írói jubileumát is, de Gárdonyi hallani sem akar róla. „Nem vagyok én mozikép, hogy bámuljanak” — hártja el a megtiszteltetést. Az a hír járja, Ferenc Józsefnél is ki akarnak járni számára valami kitüntetést, de ez csak fokozza a Habsburg-gyűlölő író tiltakozását. A Pesti Hírlapnál országos ünneplést terveznek; amikor Gárdonyinak ez tudomására jut, táviratban tiltakozik: „Tollam ünnepléséről szíveskedjék a társlapokat is lebeszélni. Nemzetem halálját jubileum nélkül is érzem íróasztalomról.” Az egriek ünneplését azonban nem tudja elhárítani: a városi tanács a Takács utcát, ahol az író háza áll, Gárdonyi utcának nevezte el a tiszteletére.

Milában — úgy érzi — megtalálta az asszonyt is, aki megérti őt. Korábban édesanyja minden szeretete, féltő gondoskodása, gyermekeinek közelsége sem tudta száműzni magányosságát. Hiányzott számára a szeretett nő, az élettárs, akivel gondját, baját megoszthatná. „Őh csak én éltem hosszú bő nyaramban virágtalanul árva-egymagamban” — panasolja *Az utolsó álom* című versében, 1912 decemberében. Mila közelsége ezt a magányosságérzést

* Részlet egy Gárdonyi monográfiából.

oldja fel benne. Ekkor már tudja, hogy: „A legnagyobb jó mit az élet ad: egy meleg kéz, mely kezünkben marad s nem is hagy el, velünk jó mind a végig, ahol ágyunkat ásóval kimérik.” (Ősz van) Ahogy a túlfeszített munka következtében korán jelentkező öregedés jelei mind gyakrabban juttatják eszébe a halált, az elmulást, úgy válik számára az érzés egyre fontosabbá: „A szívem mozdult meg? Hát él még bennem? Azt hittem régen eltemettem.” (Ősz van)

Magányossága feloldódásával egyidőben kerül művészte középpontjába a magányos élet sivárságának ábrázolása. Ilyen rideg, magára maradt ember a *Mikor a csósz ünnepet csap* Istvánja, a vén rokkant kukoricacsósz, Gárdonyi egyik legművészeibb, finom lélektani eszközzel motivált alakja. István rokona a *Szegény ember jó órája* önfeledten táncoló öreg parasztjának, de gazdagabb, összetettebb egyéniség. Élete sivár, eseménytelen medréből halottnak hitt egykori katonatársának, élete megmentőjének Golub Miskának váratlan felbukkanása zökkeneteket okoz. A csöndes, mostoha sorsába beletörődő vénember lelki egyensúlyát ez az esemény annyira felborítja, hogy barátja megvendéglésére ellopja az uraság névnapra szánt dinnyéjét. Tették következménye számára tragikus: másnap az uraság elcsapja, s mindenkivel elhagyva, utolsó munkalehetőségétől megfosztva, nekiindulhat a nagyvilágnak.

A novella cselekménye két síkon játszódik: a tárgyi világban mint csószszel történő külső események, s belül a lélekben. Kívül a szürke hétköznapi mechanikus egyhangúsága naturalisztikus aprólékosan megjelenítve, belül egy céltalanná vált, utolsó illúzióitól is megfosztott tragikus emberi sors. Az események mindkét síkon belső öntörvényük szerint bonyolódnak. A társadalom törvényei értelmében a csósz lopott, ezzel elvesztette a beléje vetett bizalmat. A belül lejátszódó lelki folyamat azonban bonyolultabb. István hálát, lekötözöttséget érez élete megmentője iránt, nem tagadhatja meg a kérését. Finoman motiválja Gárdonyi azt a belső harcot, amely a talpig becsületes csószben lejátszódik, amíg rászánja magát a lopásra. Ezzel összeomlik körülötte minden: kívül és belül egyszerre. A szentjeihez imádkozó, búcsúkra járó István úgy érzi, valami nagy igazságtalanság történt vele, a szentjeinek segíteniök kellett volna őt: „Mennyiszer megtisztelte őket egy-egy miatyánkkal! Hát így cserben hagyják a szentek a tisztelőjüket?” — nézett rájuk keserűen, és: „Lerázta őket a szűréről, mint valami szemetet.” Ezután, mielőtt végképp távozott, felgyújtotta a kunyhót, melynek minden szegéhez külön emlék fűzte, „és beleballagott az éjszakába”.

A társalanság, a kiszolgáltatottság nyomasztó levegője veszi körül Gárdonyi magányos hőseit; a sorstól ide-oda dobálva bolyonganak a számukra idegen, érthetetlen világban, mint Zsadányi a mindenkitől megvetett részeses órás (*Az órás, meg a kutyája*). Zsadányi boldognak érzi magát, amikor egy kiskutyát halászik ki a folyóból: „Se felesége, se gyereke, senkije. Ime a sors egy kis állatot vet melléje, hogy ne éljen magányosan.” A magára maradtottság különösen a társadalmon kívül rekedt nyomorékok esetében válik tragikussá. Gárdonyi meglepő beleéléssel ábrázolja a vakok világát, ahogyan a látást kikapcsolva, a többi érzékszervek rendkívüli kifinomodásával tájékozódnak. *A kertésznek csak egy lánya volt* egy vak leány és vak fiú szövődő szerelmi idilljével indul, melyet az élet kegyetlen logikája tör ketté. A városban a vak fiú bele tud illeszkedni a társadalomba: zongorahangoló lesz, jól keres, összeházasítják egy egészséges lánnyal, aki vezetgeti. A vak Emmácska azonban a faluban egyedül marad, hiába várja a vak fiút, akivel szavak nélkül megértették egymást. Az első évben még víg nótákat énekel, a másodikban szomorúakat, a harmadikban már semmilyen. És egyszer csak — miként a *Két katicabogár* vak Vicája — nem tudja tovább elviselni a társalanságot.

A társnéküliség, a magányos élet sivársága mellett kedvelt témája ez idő tájt Gárdonyinak az élettárs megválasztása. A *Szép asszony a kovácsné* cselekménye a testi és lelki tulajdonságok diszharmóniáján alapszik. Először maga a kovács is nevet a „birkaszemű, szétállófüllű” rút Katin, csak akkor ismeri meg igazi értékeit, amikor betegségében mindenki magára hagyja, egyedül a lány tart ki mellette, vállalva a halálvesztélyt is. Nem a test, hanem a lélek a fontos — vallja Gárdonyi egyéb műveiben is: „Más nőnek a lába lehet hibátlan — ma-

gyarázza a *Sánta angyal* ügyvédje —, de a lélek a fő, nem a láb.” A kovács is először szép, gazdag asszonyt akar: „azt gondolja, hogy én csak úgy pénz nélkül fogok másodszer házasodni — veti oda Sulyán Mátyásnak. — Nem vagyok én már olyan éretlen, hogy tötélék nélkül fogadjam el a káposztát.” Rá kell azonban döbbenie, hogy a lelki érték mind a szépségnél, mind a gazdagságnál fontosabb. „Legyek bolond — mondja a *Sánta angyal* hőse, mikor az apja bolondnak nevezi, amiért egy nyomorékhoz köti az életét —, de boldog, mintsem okos, de boldogtalan.”

A témának más oldalról megközelítése a *Nem volt párja*. Edit, az orratlan grófnő, hogy apja végrendelete értelmében a rászálló vagyon örököse lehessen, és kicsit daczból is, formálisan feleségül megy Gál Bandihoz, a kondásuk fiához. Később valóban megkedveli a jóképű parasztleányt és urat formál belőle. Mikor hat hónap múlva, hosszabb külföldi út után visszatérnek a falujukba, a kondás már azzal dicsekedett, „hogy a fiából gróf lett, aranyórát visel, és tajtékszerből szívja a jószagú szivart”. Bandi hamar beleilleszkedik a szerepébe, a falu tömör véleménye szerint: „ha a számár zabra kap: nyerít és ficáncol”. Hogy belül mi játszódik le az új „nagyságos úrban” senki sem sejti. Pedig szíve ahhoz a lányhoz húzza, aki négy évet várt rá, amíg a katonaságnál szolgált. Éjjel elmegy az ablaka alá könyörögni: „Csak egyszer hadd szóljak veled, Etelkém, hogy mindent elmondhassak.” A lány helyett azonban az édesanyja szól ki: „Eredj innen gyalázatos! Eladtad a szívedet.”

Az őszinte, természetes érzések jogát hirdeti Gárdonyi a szerelemben. Nincs nagyobb bűn, mint szerelem nélkül, anyagi érdekből házasodni. Ezért tiltakozik oly hevesen a *Sánta angyal* hőse még a gondolata ellen is, hogy pénzért házasodott. A „szívét áruba bocsátó” Gál Bandi is hiába esdekel: „Én az Etelt most is csakúgy szeretem, mint azelőtt. Ha kigyónne velem az Etel Amerikába . . . — Eredj innen! — rikácsolta az asszony. — Kivinnéd, hogy még őt is eladnád ott!” Bandi számára nincs kegyelem, hiába van pénze, gazdagsága, a boldogságot semmi sem pótolhatja. Ivásra adja magát, a falu összes cigánya neki muzsikál, míg egyszer holtan találnak rá a zúgóban.

Az élete társát megleelő Gárdonyi bölcselkedései ezek; nem túl eredetiek, nem is túl mélyek, de számára megnyugvást jelentenek. A szerelem hatalmát hirdeti a szerelemben csalódott „egri remete”. A *Ne halj meg Fábrián* hősei a „halál torkánál” — ahová önkéntes halálba iudultak — találnak egymásra, és életben maradnak. A *Mi erősebb a halálnál* párjuk vesztett, fájdalmuk elől menekülő fiataljainak is az egymásra találás, a szövődő új szerelem adja vissza az életkedvüket. Az előbb még öngyilkosságra gondoló Miszlay egy hervadt cserfalevélen át fényre törő bimbózó ibolya láttán mosolyogva mondja a fiatal özvegynek: „Lássá: az élet . . . áttör a halálon.”

Mindezek figyelembevételével tudjuk csak helyesen értelmezni, az életműben helyére tenni Gárdonyi egyik sokat magyarázott, de leginkább félreértett művét, a *Hosszúhajú veszedelmet*. Nem Gárdonyi nőgyűlölete szüli a művet, miként sokan vélték, hanem a megfelelő élettárs keresése, ill. megtalálása. A magára maradt embernek az elhagyatottságtól való félelme, a megértő szív, a családi meghittség utáni vágyódása nyer itt művészi megfogalmazást. A nyomasztó magánytól való menekülés, az emberi társaság utáni vágy hozza össze karácsonykor a kerettörténet szereplőit, a tizenhárom agglégényt is. „Még a legényembereket is lekötik ilyenkor” — méltatlankodik egyikük.

Már a szereplők bemutatásával, néhány odavetett jellemző vonásuk kiemelésével az őket körülvevő ürességet, az életuntságot érzékelteti Gárdonyi. Először csak „három öregúr” „gunnyaszt” a kaszinóban, majd egy „görhes és roskadt balvállú” angolbajuszos érkezik, aztán „egy kopasz fejű és vastag bajuszú úr dugja be a fejét”, majd egy „tarkóig kopasz öregúr”. „Mintha a kopaszok versenye volna” — jegyzi meg gúnyosan az író. De csakhamar jön „egy csupaszakáll báró”, mintegy ellensúlyozva a kopaszok társaságát. „Förtelmesen unalmas hely ez ma!” — mordul fel egyik jelenlevő, mire „egy potrohos öregúr víg, kerek arca jelenik meg”. Ő az egyetlen, aki nem magányos: nevelt gyermekei vannak, s most is meg-

jelenésével mindjárt némi vidámságot hoz a társaságba. „Érdekes — állapítja meg —, csupa agglegény. Egyikünk sincs a negyvenen alul.”

Igy születik meg az ötlet, hogy mindenki mesélje el, miért nem nősült meg, és a tizenhárom agglegény elbeszéléséből áll össze a könyv.

Az agglegények azért mesélnek, hogy majd „helyreigazítják” azokat, „akik még rózsaszínből vélekednek a házasságról”, és megerősítik „az agglegény sorban”. Elnököt választanak, aki majd „summázza a tanulságokat”. „Nagy tanulságokat summázhat az itt!” — zúgja a társaság vidáman. És Kelemen, az elnök, akinek — mint a végén kiderül — az este egyetlen legénybúcsúja is, valóban summáz, de éppen az ellenkezőjét, mint amit vártak tőle. „Konstatálom — kezdi az összegezést —, hogy mindössze is csak ketten vagy hárman példázgattatok, hogy a nő ilyen, meg amolyan veszedelem a férfiakra.” „Ti egynéhányan csak a szerencsétlen házasságokat látjátok. De hát minden házasság szerencsétlen-e?”

Ezután Gárdonyi bölcsekedni kezd: összefoglalja a házasságról vallott felfogását. „A legtöbb férfi — summáz Kelemen — maga az oka a házassága rosszaságának.” Mintha saját rosszul sikerült házassága mérlegét akarná itt megvonni az író, egyformán megosztva a felelősséget a férfi és a nő között. „Aki nem a szívét vitte az oltár elé — írja keserűen —, mit követelhet a nőtől a szívének? Aki csak a vére hevének engedelmességet, kit okozhat, ha a vére lehül?” „A házasságnak mindig az együttérzés a fundamentuma” — vonja le végül a tanulságot. — „A két léleknek keresnie kell egymást. Meg kell találnia egymást, különben örökre hiányzik a szívének a fele.”

Ime, az emberkerülő, nőgyűlölő Gárdonyi személyes vallomása a házasságról. Szívének „másik felét” ő nem törvényes feleségében, gyermekeinek anyjában találta meg, hanem Milában. „Az igazi házasság ellen én csak egy argumentumot ismerek — írja —, azt, hogy a földi törvények is beleavatkoznak.” Mintha Bornemissza Gergelyt hallanánk az *Egri csillagok*-ból: „Fölvettük a házasság szentségét az Isten színe előtt ... Az erdőben ... ahogy Ádám és Éva” — mondja a papnak Gergely. „Szerintem — magyarázza Kelemen is — csak a gyermekek sorsának intézésébe lehetne joggal beleavatkoznia a törvénynek.”

Igy fordul az agglegények elbeszéléseinek tanulsága saját elméletük ellen: kiderül, hogy valójában egyikük sem nőgyűlölő. Mikor Kelemen bejelenti nősülési szándékát: „olyan örömmel gratulálnak, mintha abban az egy történetben mindenikük megtalálta volna a maga Évját”.

A *Hosszúhajú veszedelem* szándékát tekintve parabola gyűjtemény: tanulságul szolgáló történetek keretbe foglalása. Nem tartozik Gárdonyi kiérlelt, legjobb művei közé; témái, mondanivalója nem új, a novellák mind terjedelmükre, mind művészi értékükre egyenletlenek. Vannak köztük szokványos, semmitmondó történetek (*Szakállas Magdolna, A mandula, Egy korty víz, A pék órája stb.*), az író olykor a mesterkélt helyzetektől, külsőleges, hatáskeltő eszközöktől sem riad vissza. A sikerült novellák azonban bájosak: különösen a leírásokban gazdag *Hegyen égő tűz* (a téma korai feldolgozása *A parasztleány*), a már-már kisregényé duzzadt *Finum Ilka*, vagy a szív és az ész szembenállását példázó *Kinek a párja*. Ezek, de különösen a kötet utolsó elbeszélése (*Hol vagy Éva?*) át meg át vannak szöve életrajzi motívumokkal, s oly bensőséges lírai hevületet sugároznak, hogy a legjobb Gárdonyi-művek között a helyük.

A *Hosszúhajú veszedelem* jelentőségét Gárdonyi művészi örvében mégsem elsődlegesen a mű irodalmi értéke határozza meg. Sokkal inkább az a változás, mely az író szemléletében ez idő tájt végbemegy. A férfi és a nő egymást elérhetetlen keresése, egymást kiismerhetetlen örök küzdelme, mely egy évtizede gyötri Gárdonyit, itt nyugvópontra jut. A *láthatatlan ember* elérhetetlen Emőkéjétől, az *a Hatalmas Harmadik* testileg bezárkózó Mariskáján, az *Ábel és Eszter* beteljesületlen egymás iránti odaadásán át, az *Isten rabjai* gondolatban is megközelíthetetlen Szent Margitjáig ível az a társkereső, gyötrő vágyakozás, mely a *Hosszúhajú veszedelem* utolsó elbeszélésében (*Hol vagy Éva?*) végre beteljesül. Más értelmet kap ezzel Gárdo-

nyinál a férfi és a nő viszonya: egyenrangú társakként állanak egymással szemben, előítéletektől mentesen keresik egymást műveiben.

Időben következő kisregénye, a *Te, Berkenye* már a nőkérdésben vallott új felfogásáról tanúskodik. Berkenye Pityót és Phylep Júliát nem külső akadályok választják el egymástól: lelkiileg nem illenek össze. Ezt ismeri fel Júlia a füredi bálon, ezért nem lesz a Pityó felesége. A két emberfajta: a lelki ember és a testi ember különbségét ábrázolja itt Gárdonyi érsékletesen. Berkenye soha nem érti, nem értheti meg, miért kosarazta őt ki Júlia; azt hiszi, az úri kisasszony alacsony származása miatt lenézi. Ezért írja a szakítás után sértődötten Júliának: „Kevélységében Ön a saját szívét tagadja meg: bárókra és grófokra vadászik. Azok pedig rá se néznek Önre. Az én bosszúm pedig az lesz, hogy néhány év múlva olyan úriember leszek, amíg Ön csak felfelé nézhet. És akkor szerencséjének fogja érezni, ha köszönök Önnek.”

Berkenye nem is sejti, hogy Júliában nincs semmi gőg, hogy nem vadászik ő sem grófokra, sem bárókra. Tanúsítja ezt öccséhez írt levele, amikor az egy erdész lányát akarta feleségül venni. „A szerelmes csak testileg látja a kedvesét — magyarázza öccsének. — . . . a házasság lelki kötelék is. Egy szót sem írtál arról, hogy miféle a család? Milyen lélekcsoport?” Berkenye ezt akkor sem érti meg, amikor évek múlva Júlia levele a kezébe kerül. Pedig Júlia ott világosan kifejti véleményét, amely Gárdonyi álláspontjának pontos megfelelője: „Kétféle emberfaj él a földön egymással egybekeveredetten. Az egyik mintha napvilágnál teremtetten volna az Isten, mindig sugarat hordoz a lelkében. A másik, mintha a föld mélye heléte volna ki, örök árnyék ül a lelkén . . . Egyiknek mindig fölfelé tárul a tenyere, másiknak lefelé. Az egyik lelkének az az örök kérdése: Mit kaphatok? A másiké: Mit adhatok? . . . Csak az a család a mi fajtánk, amelyik többször örül, mint haragszik, mert örülni jobban tud, mint gyűlölni. Mert az angyalokkal van valami atyafiságban . . .”

Berkenye csak a regény utolsó jelenetében sejt meg valamit Júlia lelki nemességéből, de akkor sem érti igazán. A vén zsigori multimilliomos azzal indul el felkeresni Júliát, amikor olvassa az újságban, hogy minden vagyonát elárverezik, hogy megalázza: „Vén páva! — dohogott magában. — Megvetettél, kevély! . . . Nézz rám: milliomas vagyok! Te pedig koldus vagy! . . . Kezet csókolhatsz!” Kéjesen hallgatja, amikor a házmesterné Júlia szegénységét ecseteli előtte: „Úgy kell neki! . . . úgy kell!” Az utcán tovább dühöng: „És ha az ajtóm előtt könyörögsz: Segítsen Berkenye úr . . . Egy fillért se! Vessz el éhen!” Ekkor találkozik össze a még mindig elegáns Júliával, s a vén asszonyka, ahogy meglátja az ő vedlett télikabátját, utolsó koronáját ajánlja fel neki segítségül: „Nem adhatok többet, szegény Pityóm. Bocssáson meg, de nincs több.”

Megdöbbenő jelenet következik ezután, Gárdonyi finom lélektani motivációinak egyik bravúrja. A kapzsi öregnek, aki még a kávéból megmaradt cukrot is zsebre teszi: „Az ujjai görcsösen zárulnak össze a korona fölött, s a keze szinte gépiesen ereszkedett a nadrágszembje felé, ahol a bugyellárisát szokta tartani.” Ekkor hirtelen, mintha valami megvilágosodott volna benne. Sok évvel ezelőtt, ifjú korában egyszer véletlenül meghallotta, hogy Júlia anyja korholja a duzzogó Attilát: Te, Berkenye! „Olyan hangon, mintha azt mondták volna: Te rabló, vagy: Te gonosz vagy! Te ördög!” Szálkaként hordozta ezt magában egész életén át: „mi az a Te Berkenye!” S most: „Egyszerre felrándult, mint a szendergő, akit szolítás riaszt fel. Mintha reá is egy hang szólna a magasból, egy fuvalázó hang, egy valamikor régen hallott, rosszálló hang: Te Berkenye!” Megszégyenülten nyújtja vissza a pénzt Júliának: „Van nekem is . . . Van . . . A hangja ellágyult: Maga még mindig . . . még mindig . . . 'angyalokkal atyafiságban' . . .” A lelki finomságok iránt érzéketlen Berkenye előtt ekkor lidércnyomásként elevenedik meg a múlt: „A gyermekkori Júliát látta, amint könnyű lépéssel száll be a vonat első osztályú kocsiába — ő meg hátul marad. Azok pénztelenül is azok között, akiknek mindenük van. Ő pénzesen is azok között, akiknek nincs semmijük.”

Az etikai, magatartásbeli kérdések a regény lapjain a magyar társadalom legégetőbb problémáival fonódnak egybe. A történet, mint az öreg Berkenye visszaemlékezése elevenedik meg előttünk: a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben vagyunk, a szabadságharc leverése után. Két úriház áll egymással szemben a faluvégen: a Phylep család nemesi kastélya és Berkenye Péter meggazdagodott falusi gazda „kuriája”. A két család két tipikus magatartás megtestesítője: a letűnő feudalizmus és a felfelé törekvő kapitalizmus. Gárdonyi kritikája mindkét irányba vág, noha rokonszenvével inkább a Phylep családot tünteti ki.

Phylep Albert a szabadságharc ügyét magáénak érző magyar középnemesség képviselője: talpig becsületes, igazságszerető, Habsburg-gyűlölő. Azt beszélik, egy betyárral el akarta fogatni Ferenc Józsefet, börtönben is ült miatta. Hosszú éveken át egy könyvön dolgozott, hogy bebizonyítsa a német nyelv oktondiságát, butaságát, logikátlanságát, szembe állítva vele a magyar nyelv szépségeit. Az a véleménye, hogy a magyar, mióta a puskacsövek sokasága dönti el a csaták sorsát, vitézségével nem kerekedhet felül, de: „Ész dolgában nem állhat mi mellénk semmiféle más náció. Kélnék és múlnak itt a legzseniálisabb emberek — magyarázza. — Aranyrögök, gyémántok, amelyek felszínre kerülnek, de csak az égi nap látja őket és a századok lombhullása, mely alatt megint visszaenyésznek az ismeretlenségbe.”

Nem új a gondolat, s nem az Gárdonyinál sem. Ezt adja már *A zöld szfinx* hősének a szájába is. De míg ott egy társadalmon kívül rekedt különc mondja ki, eleve azzal, hogy úgysem lehet rajta változtatni, addig Phylep úrnak reformtervei vannak. A nyelven keresztül akarja megváltoztatni a magyarság helyzetét a világban. „A magyar nyelv a jövő idők világnyelve” — magyarázza lelkesen Berkenye Pityónak. A tragédia csak az, hogy míg romantikus álmait szövö, kicsuszik a föld a lába alól: minden évben tíz holdat elad az ősi birtokból. Nem hiába nevezi a józanul számító Berkenye Péter Bolond Fülöpnek.

Könyörtelen logikával ábrázolja Gárdonyi, hogyan pusztul el a forradalmat vezető magyar nemesség, hogyan válnak mindinkább frázissá, különcök álmodozásává a negyvennyolcas és szabadságharcos eszmék. Már a kiegyezés előtt, a regényben ábrázolt füredi Annabálon is csak külsőségekben él a nemzeti gondolat: a magyaros ruhákban, az unos-untalan játszott Rákóczi-indulóban, a *Bánk bán* egy-egy németellenes monológjában. A bál hasznot csak a konjunktúrát kihasználó Mayer vendéglősnek hoz. A Phylep család is menthetetlenül halálra van ítélve: mire az apa meghal, semmi sincs az ősi birtokból. Hiába tanult a család utolsó férfitagja, Attila, orvosnak: önmagát sem tudta meggyógyítani, fiatalon meghalt tüdővészben. „A diplomájának már nem látta hasznát” — írja Gárdonyi. Phylep is hiába írta a német nyelv elleni nagy tanulmányát, s a sors iróniájaként lánya német mérnökhöz ment feleségül. „Megismertette-e Fülöp a vejével a világraszóló munkát? — nem lehet tudni” — jegyzi meg Gárdonyi maliciózan.

A Berkenyék azonban nem alkalmasak, hogy felváltsák a pusztuló, de a magyar társadalomban mégiscsak a kultúrát, a műveltséget képviselő Phylepeket. Józan, számító emberek, de kulturálatlanok, földhöztapadtak, kicsinyesek. Berkenye Péter például tékozlásnak tartja a kastély gyönyörű parkját. Azt tervezi, ha a kastélyt megveszi — amelyet már tulajdonképpen régóta a magáénak érez — kiirtja a fákat, bokrokat. A felesége pedig a tóból, ahol aranyhalak, hatyúk úszkálnak — kacsaúsztatót, kenderáztatót tervez. Ezért tűnik fel Pityónak a Phylepéknél tapasztalt békeség, nyugalom. Őnáruk a veszekedés „mindennapos volt. Hol az anyja, hol az apja, hol mindkettő. Néha csak úgy hányták a lángot a torokukból”. Ez a „Berkenye magatartás” jellemezte Pityót is már gyermekkorában. Titokban letépte Júlia kinnfelejtett porcelán bábújának a fejét, hűgocskája halálakor pedig „arra is gondolt, hogy mostmár őneki több lesz az öröksége. Rút gondolat a gyászgondolatok között — magyarázza Gárdonyi. — De annyiszor emlegették neki, hogy a maga költségén tanul...” Nem csoda, ha a Balatont megpillantva neki is az jut eszébe: „Ki issza meg ezt a sok vizet? Hogyan nem gondoltak arra, hogy lecsapolják és bevessék!”

Ez a meggazdagodott, saját zsírjában fuldokló iparos-paraszt polgárság nem tudta átvenni a deklasszálódó nemességtől sem a politikai, sem a gazdasági, sem a kulturális vezetést. Szimbolikusan kifejeződik ez abban is, hogy Berkenye Péternek már nem kell a kastély, mely után egy életen át vágyódott, amikor Phylep halála után valóban megveheti: „Az egyik veje nem ott lakott, a másik meg attól tartott, hogy nagyobb adót vetnek rája, ha a kastélyban lakik.” Így a kastély, mely a regényben az úri életet, a hatalmat szimbolizálja, végül is Czeizler Jakab kereskedő lesz. Czeizleré a jövő, mert belőle nem hiányzik a nagyvonalú üzleti szellem: a fiát Pesten taníttatja, előkelő kávéházakba járattja: ő a kibontakozó kapitalizmus embere. Berkenye Pityó hiába gazdagodott meg, élete éppúgy zsákutcába futott, mint Phylepéké. Nem tudott mit kezdeni a gazdagságával, kívül rekedt a társadalmon, öregségére magányossá vált, elszigetelődött. Mire föleszmélt, már késő volt, körülötte a világ teljesen átalakult: „Micsoda más emberek! — tűnődik egyedül a kávéházban. — Más ruhák, más gondolkodások. A város is más. A házak is benne: elmúltak, mint az emberek.”

Gárdonyi ebben a „más világban” sem talált sok vigasztalót: a könyörtelen üzleti szellemmel párosult, kiüresedett „úri morállal”, külsőségekkel sehogy sem tudott megbarátkozni. A *Ne áss a temetőben* hőisével keserűen panaszkodik: „itt a munkának, a becsületnek, józanságnak, emberségnek semmi értéke nincsen. A pápuák megeszik az embert, de csak a testét. A magyarok a lelkét, a nevét, becsületét marcangolják szét az embernek.”

Az alakoskodással, a képmutatással a tízes évek elejétől ismét a falusi élet meghitt egyszerűségét, az érzések természetes közvetlenségét állítja szembe. A hamisítatlan, tiszta emberi érzések szép megnyilatkozása a *Messze van még odáig* Amerikából hazatérő paraszthősenek ragaszkodása hazájához, családjához, hozzátartozóihoz. Meglehetően egyszerű eszközökkel rendkívüli hatást tud elérni Gárdonyi. Ebben az időben írja róla Ady Endre: „Most látom és tudom, hogy Gárdonyi látva és tudva most „érkezett be, s hogy üdvözölni őt és megkövetni nem is olyan nagy szégyen . . . Soha és senki ilyen könnyen, ilyen összetett filozófiával, ilyen kedvesen magáról, ilyen poétasággal magyarul nem mesélt, mint a legújabb Gárdonyi.” Az egyszerű, munkás emberek köznapi küzdelmes életét eleveníti meg Gárdonyi novelláiban. Hősei gyakran idegenbe mennek, a mindennapi kenyér után: a magyarok Amerikába, a bolgárok és a tótok Magyarországon (*Megérkezett. Egy szál drót*), de a szívük mindig visszahúzza őket.

Kevés író van a korban — Adyt kivéve —, akinél a haza, a haza iránti szeretet oly mélyről fakadna, mint Gárdonyinál. Nem is volt ez hálás téma a frázisokkal, üres szövegekkel lejáratott hazafiság korában. A Nyugat írói közül is sokan kerültek műveikben, de Gárdonyi nem félt hitet tenni mellette. A *Ne áss a temetőben* hőse azért utazik Magyarországra, mert látni akarja a földet, melyről apja oly szeretettel tudott beszélni. „ha csak azt mondtuk: *Balaton*, vagy *Alföld*, könnyekre fakadt — mondja az írónak. — És én bolond gyerekfejjel sokszor eltűnődtem; micsoda ország lehet az, amelyiknek már csak az említésére is könnyeznek a belőle kivándoroltak?” Gárdonyinál valóban hazaszeretetről van szó, melynek semmi köze a sovinizmushoz. Nála nemcsak a magyarok szeretik ennyire a hazájukat, hanem más népek is. Bogdán, a *Megérkezett* bolgár hőse ugyanúgy hazájába vágyik, mint az Amerikába kivándorolt magyarok. Mikor megkérdezik tőle: Magyarország szebb-e mint Bulgária, így válaszol: „Szebbnek nem szebb. Mert Bulgáriánál szebb ország nincsen. De gazdagabb.”

A polgári képmutatás, az erkölcsi normák tartalmatlanná válása kezdettől fogva témája volt Gárdonyinak. E téren ebben a korban tovább lép: megjelenik műveiben a konvenciókat felrúgó, törvénytelen kívüli tolvaj figurája, aki grimaszt vág az egész polgári moralra. „Istenem, csak még egyszer visszatérhetnél . . . — siránkozik a tolvaj felesége. — Adópénztári nyomorúságba? — vág vissza gúnyosan a tolvaj. — Ugyan hagyj el már ezeket a szentimentális gondolatokat. Ha egyszer majd egy jó kövér tárca akad a kezembe, akkor majd megint éreleghetünk a polgári becsületről és más efféle badarságokról.” (*Ora pro nobis*) Megcsillan ekkori műveiben, ha áttételes, szimbolikus módon is, az elnyomottakban, kismimizettekben

szunnyadó erő megérezése. A *fej* című novella együgyű hőseit inastársai addig gúnyolják, míg tudatára ébred rendkívüli erejének — hiszen oroszlán tejet szopott — és bátran szétüt közöttük.

A társadalmi mondanivaló azonban leginkább áttételesen jelenik meg Gárdonyi műveiben. Egyre inkább kedvelt formája ez idő tájt a parabolikus ábrázolás: ars poeticájának megfelelően nevelni, tanítani, erkölcsileg nemesíteni akar. Naplója bejegyzése szerint ezzel a céllal írta a *Szunyoghy miatyánkját* is. „A pozsonyi temetőben egy fiatalembert találtak — írja naplójában 1913. júl. 8-án. — Pisztoly hevert mellette. A mellén seb. Mellette egy könyvem s rajta ceruzával ez a jegyzet: »Ez a könyv csaknem visszatartott az öngyilkosságtól.« Nem írja az újság: melyik könyvem volt az. De én mindjárt arra gondoltam: Hogyha ez a könyvem csaknem visszatartotta a maga meggyilkolásától azt az embert, írhatnék talán olyan könyvet, amely bizonyosan megtartja sokakban az életet — hiszen csak azt kell megvilágítanom, hogy a fantázia zavarja meg a halálba keseredettek elméjét. Beállítok egy embert az élet legnehezebb forgói közé s felvértezem a fantázia ellen való küzdelemre a fantáziának a filozófiai megismerésével. Megbecsüli a fantáziát, míg kellemes, de rátipor, mihelyt kínzó: az értelme mindig erősebb.»

A *Szunyoghy miatyánkja* Gárdonyi egyik legösszetettebb filozófiájú, szemléletében legkövetkezetesebb műve. Szintézisét, s mintegy kritikai összefoglalását adja egész eddigi művészi és világnézeti útjának. Művészi megoldása nem új, a megszokott ábrázoló eszközökkel él: romantikusan kiélezett szituációk, aprólékos gonddal festett realiztikus részletek, lírával telített, önvallomásszerű reflexiók, át- meg átszöve didaktikus filozófiai bölcselkedésekkel. A feladatot, hogy az élet értelméről meggyőzze az olvasót, talán túl komolyan is vette. Innen a regény túlszűfolttsága, a megpróbáltatások végeláthatatlan pokoljárása, amelyen Szunyoghy Dánielt végigvezeti. A keretes szerkesztésmódot bravúrosan alkalmazza Gárdonyi. Fiatal rendőrtiszt beszéli el a történetet, vacsora után, vidám társaságban, ahogyan neki maga Szunyoghy elmondta. Egy sikkasztó üldözésére utazott Fiumébe, s feltűnt neki Szunyoghy különös viselkedése. Gyilkossággal gyanúsítja, izgatottan lesi minden szavát, hogy mikor árulja el magát, s az izgalom átragad az olvasóra is. Szunyoghy mindebből nem sejt semmit, azt hiszi egy életunt fiatalemberrel beszél, s hogy az öngyilkosságról lebeszélje, elmondja neki saját élettörténetét. E kettős fonál egybefonódása egyfelől a bűnt szimatoló, lecsapni készülő rendőrtiszt, másrésztől a nyugodt, magabiztos Szunyoghy — sajátos feszültséget ad a regénynek, az olvasó mintha krimi olvasna, izgatottan lesi a fejleményeket.

Gárdonyinak korábbi műveiből ismert, sajátos hite bontakozik ki a regény lapjain: Szunyoghy érvelései ezen alapulnak. Az élet az állandóan reinkarnálódó lélek örök körforgása, tehát nincsen kezdet és nincsen vég: „a születés nem keletkezés . . . a meghalás pedig csak távozás, visszatérés”. „Mindennek a vége pont — magyarázza Szunyoghy. — S kezdődik új sor, új fejezet: új nap, új ég, új élet.” Ebben a szakadatlan „újrakezdésben” van Szunyoghy bölcsessége: „Új kapcsolatokat kell keresnünk az étellel, barátom” — tanácsolja társának. — „Találunk. Ha felhős is az ég valameddig, egyszercsak megérkezik a nap megint, s meghozza a maga sugarait.”

Az étellel összekötő legfontosabb kapocs a szeretet. „Mindenkinek szeretnie kell valakit — fogalmazza meg Szunyoghy. — Aki nem szeret senkit, nem szeretheti magát se. A teremtmény azért osztotta két nemre az emberiséget . . .” Mila közelsége érezhető itt, a magánytól, elhagyatottságtól féltő Gárdonyi görcsös ragaszkodása a társhoz. „A szeretet boldogít” — mondhatja Szunyoghyval. — „a boldogság órájának két mutatójára ez a két szó van írva: VAN és LESZ. A VAN a kismutatón, a LESZ a nagymutatón. A nagymutatót a fantázia hajtja. A kismutatót a szeretet.” Nyoma sincs már Gárdonyinál nőgyűlöletnek, házassága ejtette sebei is begyógyultak ekkorra. „Őn nem gyűlöli a nőket?” — kérdezi a rendőrtiszt Szunyoghytól. „Nem” — válaszolja Szunyoghy. — „A nő, nő . . . Van bennük valami égi.”

Gárdonyi realizmus igénye, az értelmes élet utáni vágya fejeződik ki a regényben. Azért kel ki Szunyoghy a kedvese mellett meghaló haszontalan Rómeó ellen. „Nem paradi-

csommadár az ember, se nem tenyészállat” — fejtegeti. — „Ha Rómeó munkára van nevelve . . . ő is erre gondol. A nő csak társunk az életünkben. A szerelem csak a fajtentartó ösztön munkája. A házasság csak szerződés a születendő gyermekek sorsának biztosítására.” Ez a racionális életszemléletre törekvés biztosíthatja az embert a fantázia túlkapásai ellen, melyet Szunyoghy minden baj forrásának tart. „Hát bizony — mondta szomorú hümmögéssel —, a gondolkodásunk két tengelyen fordul: egyik tengely az értelem, másik a fantázia . . . Aki ezt a két tengelyt nem tudja megkülönböztetni. . .” Szunyoghy filozófiájának értelme, hogy az életben semmit sem szabad túl komolyan, túl tragikusan venni. Szükség van ehhez a fantáziára is: „Fantázia nélkül mi maradna az életből? — elmélkedik. — Csutak. Örülök, ha érzem, hogy van fantáziám, de csak ha jól viselkedik. Ha kellemes képeket játszik elém. Akkor szabadjára bocsátom. De mindig a markomban a féke, mindig.”

Bizonyára ez a közhelyszerű igazság — amint ezt a korabeli kritika is megjegyezte — nem elég meggyőző annak, aki valóban el akarja magától dobni az életet. De — az író szándéka ellenére — nem is ebben van a regény értéke, hanem az életigenlő, humanista állásfoglalásban, plebejus indulatú demokratizmusban, és szenvedélyes igazságszeretben. A legtöbb Gárdonyi regényhez hasonlóan itt is a főhős gyermekkorával kezdődik a történet, aki egyszerű sorból, kemény, kitartó munkával küzdi fel magát, miként maga az író is. Érthető, hogy így egy sor személyes élmény, életrajzi motívum is belekerül a regénybe. „Csak tanulj, szerezz valami állást, ügyvédséget, képviselőiséget — biztatja Hedvig Szunyoghyt. — Lehetsz államtitkár, miniszter . . . Fiatal emberből minden lehet. A legnevesebb emberek is mind azon kezdtek, hogy névtelen fiatalok voltak.”

A századvég utolsó évtizedeinek liberális szemlélete tükröződik itt a maga sokoldalú ellentmondásosságában. S így kapcsolódnak az etikai problémák az aktuális magyar társadalmi kérdésekhez. A századvég látszólag a lehetőségek nagy kora, a társadalmi fluktuáció megindulása, mely annakidején Gárdonyit is magával ragadta. A háború előtti évekből nézve azonban mindez már csak illúzió, a fantázia játékanak tűnik. A társadalom valóságos menete kegyetlen kézzel tépázza meg az álmokat, s az író csak a társadalmon kívül, a vallásban, az etikai tartásban talált fogódzót.

A regény, minden moralizálása mellett, kemény társadalombírálat, hű tükre a századforduló magyar világának. Az arisztokrácia, a nemesség irányában itt már annyi nosztalgia sem él Gárdonyiban, mint a *Te, Berkenyében*. A gróf a tönk szélén áll, amikor Szunyoghy hozzájuk kerül nevelőnek: „több volt az aranya a cimerén, mint a zsebében.” Családfáját Árpádig vezeti vissza: „mindig az őseivel foglalkozott — meséli Szunyoghy. — Nem is volt más foglalkozása, csak az ősök.” Gárdonyi gyűlölte ezt a parazita emberfajta. Plebejus indulatát mutatja Szunyoghy kitörése, amikor a gróf alacsony származására céloz: „Miért kellett nekem azt a megalázást, meggyalázást elszenvednem . . . Énrám ne rőföjgön! Akármilyen gróf is, testileg csakúgy ember, mint más. Lelkileg meg én vagyok olyan gróf, mint ő, mint akármelyik. Isten nem teremtett grófokat. A grófokat a királyok teremtették. S nem ritkán olyan királyok, akik maguk az ember névre sem voltak méltók.”

A grófok helyébe lépő úgazdag tőkés, kapitalista típusát a *Te, Berkenyével* szemben, itt sokkal határozottabb vonásokkal rajzolja meg Gárdonyi. Hoffmann Mór regálé-bérlő a fiát már abban nevelte, „hogy idővel ő építi majd újra a kastélyt — persze magának.” Később „a Hoffmann-család nemességét szerzett, és a gróf igen tüsszög rajta. Nem sokára rá Hedvig arról számol be levelében Szunyoghynek, hogy „a fiatal Hoffmann-Bíró megkeresztelkedett, és hogy az öreg Hoffmann háromezer koronát ajánlott fel a kormánynak a párti kasszájába, ha báróságot kaphat.” A gróf ekkor már nem tüsszög, sőt hajlandó férjhez adni a leányát az új donsült báróhoz.

A grófi család anyagi és erkölcsi romlása ekkor már a tetőpontját éri el. Néhány év múlva Hoffmann-Bíró azzal dicsekedhet Szunyoghynek, hogy övé a kastély. „a grófnak semmije se maradt”. A gróffi hamiskártyás, a féltve őrzött családi képekből az öreg Hoffmann

„kazaltartó ponyvát” akart varratni, végül a fia átfestette és eladta szentképek gyanánt. „Nem ismeri az újságot? — dicsekszik tovább a báró Szunyoghynak. — Tudja talán, hogy udvari tanácsos vagyok? . . . Tudja talán, ki a keresztapám? Gróf Apponyi Albert. A bérmaapám meg gróf Andrássy Gyula. Támogatom hálából Apponyinak a politikáját.”

A nagybirtokkal elvtelenül egybefonódó kapitalizmus kegyetlenül lemeztelenített képe ez, s Gárdonyi nem kíméli a kor vezető politikusait Apponyit, Andrássyt sem. Mindig alulról, a nép oldaláról bírál, rokonszenves figurái a nép köréből kerülnek ki. Még a bájos grófkis-asszonynál, Hedvignél is kimutatja, hogy egyik ősanja holland parasztleány volt. Szunyoghy is a faluban, a nép körében érzi igazán jól magát. „A falusi nép a jó szóért is hálás — magyarázza —, hát még ha azt is látja, hogy az iskolai tanítás még a pénzcsekkéjüket is gyarapítja . . . Csak persze a kocsmá . . . Mikor az állam a javai közé sorolja a pálinkafőzést . . . ördöggel harcolni bajos vállalkozás.” Nem idealizált paraszti világ ez, Gárdonyi látja a szakadékat, mely a felsőbb osztályokat a néptől elválasztja. „Az a világtól elmaradt kis falu, ahol ma is fagygyúgyertyával világítanak, mint ezelőtt száz évvel — adja Szunyoghy szájába —, önnek vagy ismert világa, s akkor nem érdeklí, vagy ismeretlen világa, s akkor meg unalommal nézi, mint a pestiek.” A nép fogalma nem szűkül Gárdonyinál a parasztságra; Szunyoghyt elküldi a bányába is, s a munkások életét is megvillantja az olvasó előtt: „Micsoda más világ, amelyről soha nem is álmodtam — meséli Szunyoghy. — Mintha elkárhozott lelkek volnának, s azon dolgoznának, hogy utat vágjanak a börtönből.”

Igy válik Gárdonyi fantázia ellen írt regénye a magyar társadalom kórképévé. Nem véletlen, hogy Szunyoghy egy kivándorlókat szállító hajón meséli el a történetet, s a nyomozó tiszt figyelmét is felhívja az „új hazába” igyekvőkre. „Gyerünk — mondta —, nézzük meg a harmadik osztályú utasokat. A szegény embereket, akiknek csak a reménységük gazdag. Ezek is minő álmokkal ereszkedtek útnak! Ha látni lehetne a fantáziájukat, mint valami kitért szekrényt. Pedig hát mi vár rájuk odaát is? Iga.” És a józan ész mellett érvelő Szunyoghy is álmodozni kezd, hogy a világon szétszórtan élő sok millió magyar egyszer hazatér, mint a darvak: „nem lehet messze az idő, amikor Magyarország ismét felszabadul”.

Az egi hősökben példát kereső író hitetlen hite számára itt meg; az utolsó szalmaszálba kapaszkodik, mint a vízbefúló. Ezért annyira fontos számára az Istenben, az isteni gondviselésben való bízalom. „Valami különös szép törvény az Istennek földi rendjében, hogy minden szerencsétlenségből valami jó fakad.” Csekély vigasz ez, de mégis vigasz. Így tágul Gárdonyinál a társadalmi probléma kozmikussá, a szociális kérdés elvont emberszeretetté. Ezért kutatja szenvedéllyel az ember belső, lelki életének a titkát, s fordul tekintete a társadalom, az emberi közösségek felől az egyes ember felé: „az *embert* jobban érdeklí az *ember*, hogysem a nemzetek — akármiféle nemzetek is — írja. — A nemzeteket nem érzem, az embert érzem, akármi történik is vele.” A kapcsolat tehát, melyet Gárdonyi megtalálni vélt, nem a társadalommal való kapcsolat, hanem elszigetelt emberek egymáshoz való vonzódása.

Андраш Кишпетер

КАЖДЫЙ ДОЛЖЕН КОГО-НИБУДЬ ЛЮБИТЬ» (ИСКУССТВО ГАРДОНЬИ В ГОДЫ ДО ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)

В годы, предшествующие первой мировой войне, в искусстве Гардоньи произошла определенная классицизация. Художественные средства писателя мало изменились, но сдержанная напряженность, экспансивность уступили место мудрому созерцанию, уверенному художественному пониманию явлений. Он в это время уже являлся признанным писателем, семейные обстоятельства сложились благополучно и благодаря рождению одной странной любви одиночество писателя стало исчезать. Его занимали великие планы

— соби́рался написать роман о периоде нашествия венгров. В его произведениях на передний план выступает показ пустоты одинокой жизни (Mikor a csösz ünnepet csap, Az órája meg a kutyája, a kertésznek csak egy lánya volt) (Когда полевой сторок празднует, Часовщик и его собака, У садовника была только одна дочь). Излюбленной темой писателя был выбор супруга (Szép asszony a kovácsné, Sánta angyal, Nem volt párja, Ne halj meg Fábián) (Красивая жена кузнеца, Хромой ангел, Пары, нет, Не умирай, Фабиан). Его взгляд на женщину изменяется, теперь в женщине он видит равноправного партнера, важно, чтобы каждый человек нашел супруга, сужденного ему, ибо «каждый должен когонибудь любить». Под знаком этого подхода возникают более крупные произведения писателя, как (Hosszúhajú veszedelem, Te, Berkenye, Szunyoghy miatyánkja) (Длинноволосая угроза, Ты, Беркенье, Молитва господня Суньоги). Однако в его романах, в центре которых поставлены философские, этические проблемы, на передний план выступают наиболее болезненные вопросы венгерского общества — половичатое положение капитализма в стране, упадок сословия джентри, нищета, массовая эмиграция в Америку и т. д. (Szunyoghy miatyánkja, Te, Berkenye, Ne áss a temetőben) (Молитва господня Суньоги, Ты, Беркенье, Не копайся на кладбище) Особое значение приобретает любовь, верность к родине, которая сочетается со всеохватывающим, почти пантеистическим человеколюбием.